

EUROPEES RECHT

EUROPEES RECHT

Prof. dr. Koen LENAERTS

President van het Hof van Justitie van de Europese Unie
Instituut voor Europees Recht, KU Leuven

Prof. dr. Piet VAN NUFFEL

Hoogleraar (deeltijds), Instituut voor Europees Recht, KU Leuven
Senior Expert, Juridische Dienst, Europese Commissie

Zevende editie

INTERSENTIA

Antwerpen – Gent – Cambridge

Europees recht. Zevende editie
Koen Lenaerts en Piet Van Nuffel

© 2023 Koen Lenaerts, Piet Van Nuffel en Lefebvre Sarrut Belgium NV
Hoogstraat 139/6 – 1000 Brussel

ISBN 978-94-000-1457-2 (paperback)
ISBN 978-94-000-1479-4 (hardcover)
D/2023/7849/20
NUR 828
Gedrukt in de Europese Unie

Verantwoordelijke uitgever: Paul-Etienne Pimont, Lefebvre Sarrut Belgium NV
Lay-out: Crius Group, Hulshout
Omslagontwerp: Danny Juchtmans / www.dsigngraphics.be
Omslagbeeld paperback: Europa Building © European Union

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ondanks alle aan de samenstelling van de tekst bestede zorg, kunnen noch de auteurs noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze uitgave zou kunnen voorkomen.

VOORWOORD

Zeventig jaar geleden kreeg het Europees recht gestalte toen het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal begon recht te spreken in de specifieke aangelegenheden waarvoor de toenmalige zes lidstaten instemden met gemeenschappelijke regels en beleid. Inmiddels is dit Europees recht (EU-recht of Unierecht) uitgegroeid tot een zelfstandig rechtssysteem dat diep verstrengeld is met de nationale rechtssystemen van de huidige 27 lidstaten van de Europese Unie.

In de vorige edities van dit boek schreven wij reeds dat het Unierecht in de meeste rechtstakken niet meer weg te denken is. Het Unierecht is al lang niet meer beperkt tot economische materies en evenmin tot grensoverschrijdende situaties, maar geeft de toon aan in diverse domeinen, gaande van sociaal recht over milieu, migratie- en veiligheidsbeleid tot fiscaliteit en strafrecht. Ook in het procesrecht, goederenrecht en personen- en familierecht komen regels van Unierecht zich nestelen. In al deze domeinen ontstaat een samenspel van Unierecht en nationaal recht, wat een precies inzicht in de werking en inhoud van de belangrijkste beginselen en regels van Unierecht noodzakelijk maakt.

Tegelijk is de Europese Unie uitgegroeid tot het belangrijkste niveau waarop nationale en Europese beleidsmakers gemeenschappelijke oplossingen moeten vinden voor de hedendaagse grensoverschrijdende problemen, of het nu gaat om de COVID-pandemie, klimaatopwarming, militaire agressie aan de EU-grenzen of het ondermijnen van de rechtsstaat. Inzicht in de werking van de Unie-instellingen is daarom essentieel voor de participatie in, en reflectie over democratie, burgerschap en politiek.

Met dit boek beogen wij zowel praktijkjuristen, studenten, beleidsmakers als journalisten dit inzicht te bieden, gesteund op onze academische expertise en ruime ervaring binnen de Unie-instellingen.

Daartoe vangt het boek aan met een historisch overzicht van de juridische structuur van de Europese Unie en de basiskenmerken van het Unierecht. Deel II beschrijft de bevoegdheden van de Unie. Eerst wordt algemeen uiteengezet hoe de verdeling van bevoegdheden tussen Unie en lidstaten is geregeld, daarna volgt een gedetailleerd overzicht van het materiële Unierecht. Het burgerschap van de Unie, de interne markt als ruimte zonder binnengrenzen (met het vrije verkeer

van goederen, personen, diensten en kapitaal), tegelijk een ruimte van vrijheid, veiligheid en recht, en het externe optreden van de Unie staan daarbij centraal.

In Deel III worden de instellingen en organen van de Unie belicht, waarna Deel IV de interactie tussen deze instellingen en organen onderzoekt in de wetgevende, uitvoerende en budgettaire besluitvorming. Deel V bespreekt de soorten normen die het Unierecht kent, hun doorwerking in de rechtsordes van de lidstaten, en de normenhierarchie van het Unierecht, met bijzondere aandacht voor de grondrechtenbescherming.

Ten slotte is Deel VI gewijd aan de rechtsbescherming. Zowel de procedures die de toepassing van het Unierecht in de lidstaten verzekeren als deze die bescherming bieden tegen onwettige handelingen van Unie-instellingen worden erin toegelicht. De nodige aandacht gaat uit naar de prejudiciële procedure in al haar praktische aspecten.

De materie is bijgehouden tot 31 oktober 2022. Met suggesties en opmerkingen kan u terecht bij de auteurs via de website van het Instituut voor Europees Recht van de KU Leuven (www.law.kuleuven.be/eur).

De inhoud van dit boek geeft onze persoonlijke mening weer en kan op geen enkele manier worden toegeschreven aan de instellingen waartoe wij behoren.

Luxemburg/Brussel, 1 november 2022

Koen LENAERTS en Piet VAN NUFFEL

BEKNOPTE INHOUD

Voorwoord	v
Inhoud	ix
Inleiding tot het bronnenmateriaal	xxiii
Deel I. Van Europese Gemeenschappen tot Europese Unie	1
Deel II. Bevoegdheden van de Europese Unie	71
Deel III. Instellingen en organen van de Europese Unie	349
Deel IV. Besluitvorming binnen de Europese Unie	445
Deel V. Rechtsbronnen van de Europese Unie	549
Deel VI. Rechtsbescherming in de Europese Unie	685
Trefwoordenregister	747
De auteurs	773

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	v
<i>Beknopte inhoud</i>	vii
<i>Inleiding tot het bronnenmateriaal</i>	xxiii

DEEL I.

VAN EUROPESE GEMEENSCHAPPEN TOT EUROPESE UNIE.....	1
--	---

Hoofdstuk 1.

De oprichting van de Europese Gemeenschappen	5
---	---

I. Naoorlogse stappen naar Europese integratie.....	5
II. Het EGKS-Verdrag.....	7
III. Plannen voor politieke samenwerking.....	8
IV. Het EEG-Verdrag en het EGA-Verdrag.....	9
V. Het supranationale karakter van het gemeenschapsrecht (nu Unierecht).....	13

Hoofdstuk 2.

Intergouvernementele samenwerking tussen de EG-lidstaten	21
---	----

I. Europese politieke samenwerking.....	21
II. Europese monetaire samenwerking.....	23
III. Politiële en justitiële samenwerking.....	23

Hoofdstuk 3.

Het bijeenbrengen van de integratiesporen in een Europese Unie	27
---	----

I. Stappen naar een Europese Unie.....	27
II. De oprichting van de Europese Unie.....	28
III. Latere wijzigingen van de Europese Unie.....	32
A. Het Verdrag van Amsterdam.....	32
B. Het Verdrag van Nice.....	34
IV. De Grondwet voor Europa.....	36

Hoofdstuk 4.	
Het Verdrag van Lissabon en de huidige Verdragen	39
I. Het Verdrag van Lissabon.	39
II. Unierecht en de verhouding ervan tot het vroegere gemeenschapsrecht en het niet-communautaire recht	44
III. Nieuwe intergouvernementele systemen	47
IV. Toekomst van de Unie.	48
Hoofdstuk 5.	
Wijziging van de Verdragen	51
Hoofdstuk 6.	
Toetreding tot de Europese Unie	55
I. Lidstaten van de Europese Unie	55
II. Toetreding van lidstaten	60
A. Toetredingsvoorwaarden.	60
B. Toetredingsprocedure	62
III. Schorsing van rechten uit het lidmaatschap – Artikel 7 VEU	64
IV. Uittreding van lidstaten – De Brexit.	67
DEEL II.	
BEVOEGDHEDEN VAN DE EUROPESE UNIE	71
Hoofdstuk 1.	
Waarden, doelstellingen en beginselen	75
I. Waarden en doelstellingen van de Unie.	75
II. Het beginsel van bevoegdheidstoedeling aan de Unie.	80
A. De noodzaak van een rechtsgrond.	80
B. De bevoegdheden onderscheiden naargelang de rechtsgrond	86
1. De bevoegdheden uitdrukkelijk of impliciet door het Verdrag verleend	87
2. De aanvullende bevoegdheid om Uniedoelstellingen te bereiken (art. 352 VWEU).	89
C. Exclusieve en niet-exclusieve bevoegdheden	90
III. Het subsidiariteitsbeginsel	95
A. De rol van het beginsel.	95
B. De vereisten van subsidiariteit	96
C. Toepassing van het subsidiariteitsbeginsel.	97
IV. Het evenredigheidsbeginsel	99
A. De rol van het beginsel.	99
B. De vereisten van evenredigheid	100

C.	Toepassing van het evenredigheidsbeginsel	101
V.	Eerbiediging van de nationale identiteit	102
VI.	Het beginsel van loyale samenwerking	104
A.	De rol van het beginsel	104
B.	Vereisten van het beginsel van loyale samenwerking	105
1.	Aanvullende vereisten	105
2.	Derogerende vereisten	108
VII.	Het gelijkheidsbeginsel	110
A.	De rol van het beginsel	110
B.	Inhoud van het verbod van discriminatie	111
1.	Materiële en geen louter formele discriminatie	111
2.	Directe en indirecte discriminatie	112
3.	Geen verbod op omgekeerde discriminatie	113
C.	Specifieke toepassingen	114
1.	Verbod van discriminatie op grond van de nationaliteit van een lidstaat	114
2.	Verbod van discriminatie op grond van geslacht	119
3.	Andere verboden vormen van discriminatie	121

Hoofdstuk 2.

	Het burgerschap van de Unie	125
I.	Instelling van het burgerschap van de Unie	125
II.	Toekenning van het burgerschap van de Unie	126
III.	Inhoud van het burgerschap van de Unie	127
A.	Vrij verkeer: reis- en verblijfsrecht in de lidstaten	128
1.	Burgerschapsrichtlijn 2004/38 en de voorwaarden voor het reis- en verblijfsrecht	128
2.	Recht op gelijke behandeling bij de uitoefening van het reis- en verblijfsrecht	137
3.	Verbod op belemmeringen bij de uitoefening van het reis- en verblijfsrecht	138
B.	Politieke rechten	140
C.	Recht op diplomatieke en consulaire bescherming	141

Hoofdstuk 3.

	De interne markt	143
I.	De instelling van de interne markt	143
A.	Draagwijdte van de interne markt	143
B.	Van de gemeenschappelijke markt naar de interne markt	146
II.	De Verdragsbepalingen inzake vrij verkeer	148
A.	Het vrije verkeer van goederen	150
1.	De douane-unie	151

a.	Verbod van in- en uitvoerrechten en heffingen van gelijke werking	152
b.	Toegelaten heffingen	153
c.	Het gemeenschappelijke douanetarief	155
2.	Verbod van niet-tarifaire beperkingen	156
a.	Verbod van kwantitatieve beperkingen en maatregelen van gelijke werking	157
b.	Uitzonderingen	161
B.	Het vrije verkeer van personen: werknemers, zelfstandigen en vennootschappen	170
1.	Algemene draagwijdte: vrije verkeer van werknemers en recht van vestiging	170
2.	Begunstigde natuurlijke en rechtspersonen	172
a.	Onderdanen van een lidstaat	172
b.	Begrip ‘werknemer’	173
c.	Begunstigde zelfstandigen en vennootschappen	176
d.	Aanknoping met het Unierecht.	176
3.	Inhoud van het vrije verkeer van werknemers en het recht van vestiging	178
a.	Het reis- en verblijfsrecht in de lidstaten	178
b.	Verbod van discriminerende en niet-discriminerende belemmeringen	179
c.	Primair en secundair vestigingsrecht.	186
4.	Toegelaten beperkingen aan het vrije personenverkeer	189
a.	Beperkingen uit hoofde van openbare orde, openbare veiligheid en volksgezondheid.	189
b.	Betrekkingen in overheidsdienst en de uitoefening van openbaar gezag	191
c.	Beperkingen op grond van de <i>rule of reason</i>	193
5.	Harmonisatie en onderlinge erkenning van vereisten voor economische activiteiten.	197
6.	De sociale zekerheid en het vrije personenverkeer	200
C.	Het vrije verkeer van diensten	203
1.	Definitie en begunstigden	204
2.	Inhoud van het vrije dienstenverkeer	207
3.	Toegelaten beperkingen aan het vrije dienstenverkeer	210
a.	Beperkingen op grond van de artikelen 51 en 52 VWEU.	210
b.	Beperkingen op grond van de <i>rule of reason</i>	211
4.	De dienstenrichtlijn	216
D.	Het vrije verkeer van kapitaal en betalingen	219
1.	Definitie en inhoud.	219
2.	Toegelaten beperkingen aan het kapitaal- en betalingsverkeer.	220

III.	De harmonisatie van nationale wetgevingen.	224
A.	De impact van EU-harmonisatiemaatregelen	225
B.	Harmonisatie op grond van de artikelen 114 en 115 VWEU	228

Hoofdstuk 4.

De ruimte van vrijheid, veiligheid en recht 233

I.	Stapsgewijze integratie van het beleid van de lidstaten inzake justitie en binnenlandse zaken.	233
II.	Beleid inzake grenscontroles, asiel en immigratie	237
A.	Grenscontroles en visa.	237
B.	Asiel en andere vormen van internationale bescherming	239
C.	Immigratiebeleid	242
D.	Rechten toegekend door akkoorden met derde staten	243
III.	Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken	244
IV.	Justitiële samenwerking in strafzaken	248
V.	Politiële samenwerking.	254
VI.	Uitzonderingsstatuut voor Denemarken en Ierland.	255

Hoofdstuk 5.

Overige interne beleidsdomeinen van de Unie 259

I.	Bescherming van persoonsgegevens.	259
II.	Landbouw en visserij.	261
III.	Vervoer.	264
IV.	Mededinging.	266
A.	Regels voor de ondernemingen	267
1.	Artikel 101 VWEU	267
2.	Artikel 102 VWEU	271
3.	Concentratiecontrole en regels voor digitale markten	271
4.	Openbare ondernemingen en diensten van algemeen belang ..	272
B.	Steunmaatregelen van de staten.	274
V.	Economisch en monetair beleid.	282
A.	Invoering van de economische en monetaire unie	282
B.	Het economische beleid.	285
C.	Het monetaire beleid	291
VI.	Sociale politiek en werkgelegenheid	292
VII.	Onderwijs, jeugd en beroepsopleiding	297
VIII.	Cultuur.	299
IX.	Volksgezondheid en consumentenbescherming.	300
X.	Economische, sociale en territoriale samenhang en trans-Europese netwerken.	303
XI.	Industrie	305

XII.	Onderzoek en technologische ontwikkeling en ruimte.....	305
XIII.	Milieu en energie	307
XIV.	Toerisme en civiele bescherming.....	309
XV.	Administratieve samenwerking.....	309

Hoofdstuk 6.

	Externe beleidsdomeinen van de Unie	311
I.	De gemeenschappelijke handelspolitiek.....	312
	A. Draagwijdte	312
	B. Autonome maatregelen	315
	C. Handelsakkoorden en samenwerkingsovereenkomsten	317
II.	Associatiebeleid	320
	A. Associatieregeling voor landen en gebieden overzee	320
	B. Associatieakkoorden op grond van artikel 217 VWEU.....	322
III.	Ontwikkelingssamenwerking en humanitaire hulp.....	327
IV.	Economische, financiële en technische samenwerking met derde landen.....	329
V.	Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB).....	330
VI.	Overige internationale bevoegdheden van de Unie	337
VII.	Verhouding tot de internationale bevoegdheid van lidstaten.....	341

Hoofdstuk 7.

	Uitzonderingen voor nationale veiligheid en openbare orde en vrijwaringsclausules	345
--	--	------------

DEEL III.

	INSTELLINGEN EN ORGANEN VAN DE EUROPESE UNIE	349
--	---	------------

Hoofdstuk 1.

	De politieke instellingen van de Unie	353
I.	Het Europees Parlement	353
	A. Bevoegdheden	353
	1. Deelname aan de besluitvorming.....	354
	2. Begrotingsautoriteit	355
	3. Controle op andere instellingen en organen.....	355
	B. Samenstelling	358
	C. Werkwijze	362
	D. Interne organisatie	364
II.	De Europese Raad	365
	A. Bevoegdheden	366
	B. Samenstelling	368

	C. Werkwijze	369
III.	De Raad	371
	A. Bevoegdheden	372
	1. Beslissing	372
	2. Coördinatie	372
	3. Uitvoering	373
	4. Verhouding met andere instellingen en organen.....	373
	B. Samenstelling	374
	C. Werkwijze	378
	D. Interne organisatie	384
IV.	De Commissie	387
	A. Bevoegdheden	387
	1. Toezicht op de naleving van Unierecht	387
	2. Deelname aan de besluitvorming.....	388
	3. Uitvoering	389
	4. Vertegenwoordiging	389
	B. Samenstelling	389
	C. Werkwijze	394
	D. Interne organisatie	395

Hoofdstuk 2.

	Overige instellingen van de Unie	397
I.	Het Hof van Justitie van de Europese Unie	397
	A. Bevoegdheden	398
	B. Samenstelling	403
	C. Werkwijze	405
	D. Interne organisatie	405
II.	De Europese Centrale Bank	406
III.	De Europese Rekenkamer.....	408

Hoofdstuk 3.

	Overige organen van de Unie	411
I.	Adviescomités	411
	A. Europees Economisch en Sociaal Comité.....	411
	B. Comité van de Regio's	412
	C. Overige comités	413
II.	De Europese Investeringsbank	413
III.	De Europese Ombudsman	414
IV.	Andere organen van de Unie	416

Hoofdstuk 4.

De Unie als internationale organisatie	421
I. Rechtspersoonlijkheid en vertegenwoordiging	421
II. Voorrechten en immuniteiten	424
III. Begroting	426
A. Algemene beginselen	426
B. Ontvangsten	427
C. Uitgaven	430
IV. Zetel van de instellingen en organen	431
V. Statuut van de ambtenaren en andere personeelsleden	433
VI. Taalgebruik	434
VII. Openbaarheid van bestuur en documenten	439

DEEL IV.

BESLUITVORMING BINNEN DE EUROPESE UNIE	445
---	-----

Hoofdstuk 1.

De wetgevingsprocedure	449
I. Algemene beginselen	449
A. Definitie van wetgeving	449
B. Grondlijnen van de wetgevingsprocedure	450
C. Beslissingsbevoegdheid	453
1. Deelname van de Raad	453
2. Deelname van het Europees Parlement	454
D. Recht van initiatief	456
II. Gewone wetgevingsprocedure	465
III. Bijzondere wetgevingsprocedures	473
A. Deelname van de Raad	473
B. Deelname van het Europees Parlement	474
1. Raadpleging	474
2. Goedkeuring	476
IV. Andere procedures	477
A. Andere deelname van het Europees Parlement	478
B. Interinstitutionele akkoorden	478
C. Inbreng van de sociale partners	479
D. Inbreng van andere organen en groepen	480
V. Democratisch gehalte en transparantie van de besluitvorming	481

Hoofdstuk 2.

Uitvoering van Uniewetgeving	487
I. Uitvoering door de lidstaten	487

II.	Uitvoering door instellingen, organen of instanties van de Unie	493
A.	Verhouding tussen wetgeving en uitvoering	493
B.	Uitvoering door de Commissie of de Raad	496
1.	Delegatie aan de Commissie	496
2.	Uitvoering door de Commissie (of de Raad)	497
a.	Algemene beginselen.	497
b.	Toezicht op de uitvoering door de Commissie: de “comitologie”	498
C.	Uitvoering door andere organen	505

Hoofdstuk 3.

De besluitvorming bij het GBVB	509
---	------------

I.	Het bepalen van het GBVB.	509
II.	De uitvoering van het GBVB	512

Hoofdstuk 4.

De budgettaire besluitvorming	515
--	------------

I.	Vaststelling van de begroting.	515
II.	Uitvoering van begroting en controle.	518

Hoofdstuk 5.

De besluitvorming inzake internationale overeenkomsten	525
---	------------

I.	Toepassingsgebied van de procedure	525
II.	Procedure voor het onderhandelen en het sluiten van internatio- nale overeenkomsten	526
A.	De onderhandelingen.	526
B.	Het sluiten van overeenkomsten	528
1.	Parafering en ondertekening.	528
2.	Bevoegdheid tot sluiten	529
3.	Inbreng van het Europees Parlement.	530
a.	Raadpleging	530
b.	Goedkeuring.	531
III.	Gemengde overeenkomsten	532
IV.	Advies van het Hof van Justitie	534

Hoofdstuk 6.

De besluitvorming beperkt tot bepaalde lidstaten	537
---	------------

I.	De ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	537
II.	Economische en monetaire unie	540
III.	Nauwere samenwerking tussen lidstaten	542

DEEL V.	
RECHTSBRONNEN VAN DE EUROPESE UNIE	549

Hoofdstuk 1.

Doorwerking van het Unierecht in de nationale rechtsordes	551
--	------------

I.	Autonomie van het Unierecht	551
II.	De beginselen van voorrang en volle werking van het Unierecht	552
	A. Formulering vanuit het Unierecht	552
	1. Het beginsel van voorrang van het Unierecht	552
	2. Het beginsel van interpretatie conform het Unierecht	555
	3. Verplichting om strijdige nationale normen buiten toe- passing te laten.	556
	4. Aansprakelijkheid van de lidstaat voor schade voort- vloeiend uit een schending van het Unierecht	562
	B. Receptie in de rechtsordes van de lidstaten	565
III.	De rechtstreekse werking van het Unierecht	571

Hoofdstuk 2.

Bronnen van het Unierecht	575
--	------------

I.	Hiërarchie van de rechtsbronnen	575
II.	Primair Unierecht	577
	A. Statuut van het primaire Unierecht	577
	B. Overzicht van het primaire Unierecht.	579
III.	Grondrechten en algemene beginselen van het Unierecht	581
	A. De grondrechten	582
	1. Statuut van grondrechten.	582
	a. Grondrechten als algemene beginselen van het Unierecht.	582
	b. Handvest van de grondrechten van de Europese Unie	584
	2. Overzicht van beschermde grondrechten	586
	3. Reikwijdte van grondrechtenbescherming.	594
	a. Bescherming tegenover de instellingen en organen van de Unie.	594
	b. Bescherming tegenover de lidstaten bij de tenuitvoer- legging van Unierecht	595
	c. Beperkingen bij de toepassing van het Handvest	598
	d. Verhouding met de nationale grondrechtenbescher- ming.	600
	e. Verhouding met de grondrechtenbescherming door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens	601
	B. De algemene rechtsbeginselen	605
	1. Statuut van algemene rechtsbeginselen	605

	2. Overzicht	607
IV.	Internationaal recht	614
	A. Internationale overeenkomsten gesloten door de Unie	614
	1. Rechtskracht en rechtstreekse werking van internationale overeenkomsten	614
	2. Rechtskracht en rechtstreekse werking van besluiten van organen opgericht bij internationale overeenkomsten	618
	3. Statuut van de overeenkomsten gesloten in het kader van GATT/WTO	619
	4. Uitlegging en wettigheidstoetsing van internationale overeenkomsten	621
	B. Internationale overeenkomsten gesloten door de lidstaten met derde staten	623
	1. Overeenkomsten gesloten na de inwerkingtreding van de Verdragen	623
	2. Overeenkomsten gesloten vóór de inwerkingtreding van de Verdragen	623
	C. Andere regels van internationaal recht	627
	1. Internationaal gewoonterecht en algemene rechts- beginselen	627
	2. Verplichtingen in het kader van de Verenigde Naties	629
V.	Autonome handelingen van de instellingen en organen	631
	A. Vormvereisten en statuut	632
	1. Keuze tussen instrumenten	632
	2. Onderscheid tussen wetgevings- en uitvoeringshandelingen ..	633
	3. Motivering	635
	4. Vormvoorschriften	636
	5. Bekendmaking of kennisgeving – Inwerkingtreding	637
	6. Tenuitvoerlegging	639
	7. Wettigheidstoetsing	640
	B. Verordeningen	640
	C. Richtlijnen	643
	1. De omzetting van richtlijnen in nationaal recht	643
	2. De rechtstreekse werking van bepalingen uit een niet (correct) omgezette richtlijn	647
	a. Afloop van omzettingstermijn	648
	b. Rechtstreekse werking tegenover lidstaat	649
	3. Andere vormen van doorwerking van een niet (correct) omgezette richtlijn	652
	a. Richtlijnconforme interpretatie	652
	b. Buiten toepassing laten van strijdige rechtsregels	655
	c. Aansprakelijkheid van de lidstaat voor veroorzaakte schade	658

D.	Besluiten	661
E.	Aanbevelingen en adviezen	663
F.	Andere handelingen	664
VI.	Interinstitutionele akkoorden	668
VII.	Besluiten van de regeringen van de lidstaten en overeenkomsten tussen de lidstaten	670
VIII.	Sociale overeenkomsten	673
IX.	De rechtspraak van de Unierechter	674

Hoofdstuk 3.

Niet-communautaire handelingen aangenomen vóór het Verdrag van

Lissabon	675
--------------------	-----

I.	Handelingen van de Europese Raad en de Raad binnen het GBVB en de PJSS	676
II.	Internationale overeenkomsten in het kader van het GBVB en de PJSS	681
III.	Overeenkomsten tussen de lidstaten	681

DEEL VI.

RECHTSBESCHERMING IN DE EUROPESE UNIE	685
---	-----

Hoofdstuk 1.

Rechtsbescherming tegenover lidstaten en particulieren	689
--	-----

I.	Afdwinging van Unierecht voor de nationale rechter	689
A.	Waarborgen voor daadwerkelijke rechtsbescherming: rech- terlijke onafhankelijkheid	690
B.	Uitlegging en toepassing van Unierecht door de nationale rechter	692
C.	Prejudiciële vragen over de uitlegging van het Unierecht	698
1.	Mogelijkheid en verplichting om prejudiciële vragen te stellen	699
a.	Rechterlijke instanties die vragen kunnen stellen	699
b.	Mogelijkheid tot het stellen van vragen	700
c.	Verplichting tot het stellen van vragen	701
2.	Voorwerp van prejudiciële vragen	702
3.	Procedure voor het stellen en beantwoorden van prejudi- ciële vragen	706
a.	Formuleren van de prejudiciële vraag	706
b.	Behandeling door het Hof van Justitie	708
4.	Gevolgen van prejudiciële beslissingen	711

II.	Beroep wegens niet-nakoming van verplichtingen door een lidstaat .	712
A.	Initiatief	713
B.	Procedure.	714
C.	Gevolgen van vaststelling van niet-nakoming.	717

Hoofdstuk 2.

Rechtsbescherming tegenover instellingen en organen van de Unie 721

I.	Rechtsgangen voor de Unierechter	722
A.	Beroep tot nietigverklaring.	722
1.	Mogelijke verweerder	722
2.	Mogelijke eiser.	723
a.	Instellingen en lidstaten	723
b.	Natuurlijke en rechtspersonen.	724
3.	Handelingen vatbaar voor nietigverklaring	729
4.	Middelen.	731
5.	Beroepstermijn	731
6.	Gevolgen van nietigverklaring	731
B.	Beroep wegens nalaten te besluiten	732
C.	Beroep tot schadevergoeding	733
D.	Exceptie van onwettigheid	734
E.	Procedure voor directe beroepen.	735
II.	Rechtsbescherming via de nationale rechter	738
A.	Mogelijkheid en verplichting om prejudiciële geldigheids- vraag te stellen.	738
B.	Voorwerp van prejudiciële geldigheidsvraag	740
C.	Behandeling van de prejudiciële geldigheidsvraag	741
III.	Sluitend systeem van rechtsbescherming?	742
	<i>Trefwoordenregister</i>	747
	<i>De auteurs</i>	773

OVERZICHT VAN GEDIFFERENTIEERDE INTEGRATIE TUSSEN EUROPESE STATEN

		EER (\$ 394)	Eurozone (\$ 345)	Schengen-acquis (\$ 291)			GVDB (\$ 406)	EU toetredings- onderhande- lingen (\$ 85)
				Schengen zone	incor- poratie bestaande acquis	verdere ontwik- keling acquis		
EU lidstaten	België	X	X	X	X	X	X	
	Bulgarije	X			X	X	X	
	Cyprus	X	X		X	X	X	
	Denemarken	X	(opt-out)	X	X	(opt-in)		
	Duitsland	X	X	X	X	X	X	
	Estland	X	X	X	X	X	X	
	Finland	X	X	X	X	X	X	
	Frankrijk	X	X	X	X	X	X	
	Griekenland	X	X	X	X	X	X	
	Hongarije	X		X	X	X	X	
	Ierland	X	X		(opt-in)		X	
	Italië	X	X	X	X	X	X	
	Kroatië	X	X	X	X	X	X	
	Letland	X	X	X	X	X	X	
	Litouwen	X	X	X	X	X	X	
	Luxemburg	X	X	X	X	X	X	
	Malta	X	X	X	X	X	X	
	Nederland	X	X	X	X	X	X	
	Oostenrijk	X	X	X	X	X	X	
	Polen	X		X	X	X	X	
Portugal	X	X	X	X	X	X		
Roemenië	X			X	X	X		
Slovakije	X	X	X	X	X	X		
Slovenië	X	X	X	X	X	X		
Spanje	X	X	X	X	X	X		
Tsjechië	X		X	X	X	X		
Zweden	X		X	X	X	X		
kandidaat- lidstaten (\$ 85)	Albanië							X
	Bosnië en Herzegovina							
	Moldavië							
	Montenegro							X
	Noord-Macedonië							X
	Oekraïne							
	Servië							X
Turkije							X	
EVA (\$ 18)	IJsland	X		X	X	X		
	Liechtenstein	X		X	X	X		
	Noorwegen	X		X	X	X		
	Zwitserland			X	X	X		

INLEIDING TOT HET BRONNENMATERIAAL

I. OFFICIËLE PUBLICATIES

<http://europa.eu/>

De portaalsite van de Europese Unie “europa.eu” geeft nieuws en informatie over de geschiedenis en activiteiten van de Unie, leidt de bezoeker naar de websites van de verschillende instellingen en naar diverse databanken met officiële documenten, waaronder de website “EUR-Lex”.

<http://eur-lex.europa.eu/>

EUR-Lex is het vertrekpunt voor iedere zoektocht naar juridische informatie betreffende de Europese Unie. Deze site geeft vrije toegang in alle officiële talen tot de Verdragen waarop de Unie is gebaseerd, tot wetgeving van de Unie en tot de rechtspraak van het Hof van Justitie en het Gerecht en leidt bovendien naar tal van andere officiële documenten, onder meer het *Publicatieblad van de Europese Unie*.

A. VERDRAGEN

In de rubriek “Verdragen” van EUR-Lex vindt men de teksten van het Verdrag betreffende de Europese Unie (VEU) en het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (VWEU), van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en van het oorspronkelijke EG-Verdrag, EU-Verdrag en de Verdragen die deze basisteksten hebben gewijzigd, met inbegrip van het Verdrag van Lissabon.

De Verdragen en besluiten die in de lidstaten aan parlementaire goedkeuring zijn onderworpen, worden in België meestal samen met de goedkeuringswet gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad (BS)*. Dit is te raadplegen via de website van het Ministerie van Justitie: www.just.fgov.be/.

In Nederland verschijnen verdragsteksten in het *Tractatenblad (Trb.)*, terwijl de (rijks)wet tot goedkeuring ervan in het *Staatsblad (Stb.)* staat. Beide zijn te consulteren via www.overheid.nl/op/.

B. WETGEVING

Via EUR-Lex krijgt men toegang tot het *Publicatieblad van de Europese Unie*, de officiële vindplaats voor handelingen van de Europese Unie.

Het *Publicatieblad* bestaat in alle officiële talen en is in elektronische versie gratis beschikbaar via EUR-Lex. Daarnaast is het *Publicatieblad* verkrijgbaar in papieren versie. Vóór 1968 verscheen het *Publicatieblad* in één deel, aanvankelijk doorlopend gepagineerd (bv. *Pb.*, 1962, 1) en vanaf 1 juli 1967 per aflevering (bv. *Pb.*, 1967, 100/1). Sinds 1 januari 1968 verschijnt het *Publicatieblad* in twee delen en een supplement.

- Het deel met L-nummers (*Législation*, Wetgeving, afgekort als *Pb.* 2017, L 100/1) bevat de besluiten van de instellingen en organen, momenteel onderverdeeld in “wetgevingshandelingen” (verordeningen, richtlijnen en besluiten), “niet-wetgevingshandelingen” (o.m. internationale overeenkomsten, andere verordeningen, richtlijnen en besluiten, aanbevelingen, richtsnoeren, reglementen van orde, handelingen van bij internationale overeenkomsten ingestelde organen en interinstitutionele akkoorden) en “andere handelingen” (bv. besluiten van de EVA-Toezichthoudende Autoriteit).
- In het deel met C-nummers (*Communications*, Mededelingen en bekendmakingen, afgekort als *Pb.* 2017, C 100/1) verschijnen resoluties, aanbevelingen en adviezen; mededelingen (rubriek met o.m. gemeenschappelijke verklaringen); voorbereidende handelingen (initiatieven en voorstellen van de lidstaten of van de instellingen), informatie afkomstig van de instellingen, organen en instanties van de Unie of van lidstaten (zoals de samenvatting van de arresten van het Hof van Justitie en het Gerecht en de vermelding van de zaken die bij deze rechtscolleges aanhangig worden gemaakt) en adviezen. De C-nummers aangeduid met een A (*Annexe*, bv. *Pb.* 2017, C 301 A) bevatten administratieve mededelingen (zoals aankondigingen van algemeen vergelijkende onderzoeken voor aanwerving van personeel). Daarnaast verschijnen sporadisch L- of C-nummers aangeduid met een I (*Isolé*); van 1999 tot 2014 verschenen ook elektronische supplementen aangeduid met een E.
- In het Supplement op het *Publicatieblad* (S-nummers) worden overheidsopdrachten die een bepaalde waarde overschrijden bekendgemaakt. Sinds juli 1998 is dit enkel elektronisch te raadplegen via de site EUR-Lex (databank TED).

In EUR-Lex voert de rubriek “EU wetgeving en documenten” naar het *Reperitorium op de EU-wetgeving*, een lijst van alle geldende wetgeving, en naar een register met geconsolideerde wetgeving. Onder “Voorbereidende EU-besluiten” leidt deze rubriek naar voorstellen van wetgeving van de Commissie en naar adviezen die de instellingen of organen in het kader van de wetgevingsprocedure uitbrengen. De documenten die van de Commissie uitgaan, worden genummerd

als “COM-documenten” of, wanneer zij niet van het College van commissarissen uitgaan, “SEC/SWD-documenten” (SEC staat voor Secretariaat-generaal; SWD voor *Staff Working Document*). JOIN-documenten gaan gezamenlijk uit van de hoge vertegenwoordiger van de Unie voor buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid en de Commissie.

Om de stand van zaken te kennen omtrent een of ander voorstel van wetgeving, raadpleegt men de rubriek “Wetgevende procedures”.

C. RECHTSPRAAK

Sinds juni 1997 zijn de belangrijkste uitspraken van het Hof van Justitie en het Gerecht (en tussen 2006 en 2016 van het Gerecht voor ambtenarenzaken) doorgaans nog dezelfde dag beschikbaar via de “curia”-website: <http://curia.europa.eu/>. Via de “homepage” kan worden gezocht op zaaknummer, naam van partijen of datum; een zoekformulier laat toe om te zoeken met andere parameters, zoals materie en trefwoorden. Alle uitspraken (ook die van vóór 1997) kunnen tevens worden opgezocht via EUR-Lex onder “EU-jurisprudentie”.

Zaken ingeleid bij het Hof dragen een C vóór het rolnummer (*Cour*); zaken ingeleid bij het Gerecht een T (*Tribunal*). De zaken ingeleid bij het Gerecht voor ambtenarenzaken kregen een F (*Fonction publique*). Wanneer er een -P of -R na het rolnummer staat, betreft het een hogere voorziening tegen een beslissing van het Gerecht (*pourvoi*) resp. een kort geding (*référé*). Bij een prejudiciële spoedprocedure staat er PPU (*procédure préjudicielle d’urgence*) na het rolnummer. Aan alle beslissingen van Hof en Gerecht en aan de conclusies van de advocaten-generaal wordt volgens de Europese identificatiecode voor jurisprudentie (*European Case Law Identifier*) een code toegekend die bestaat uit “EU”, de C of T (voor resp. Hof of Gerecht), het jaar van de beslissing en een volgnummer, alle gescheiden door een dubbele punt (bv. ECLI:EU:C:2005:169 voor het arrest van het Hof van 15 maart 2005, *Bidar*, C-209/03).

Tot en met 2011 werd de rechtspraak van het Hof van Justitie en het Gerecht in alle officiële talen ook gepubliceerd in papieren versie in de *Jurisprudentie van het Hof van Justitie van de Europese Unie* (*Jur.* – Nederlandstalige versie in oranje). Vanaf 1990 bestond deze uit twee, afzonderlijk gepagineerde gedeelten, waarvan het ene (I) de rechtspraak van het Hof, het andere (II) de rechtspraak van het Gerecht bevat.

De website “curia” van het Hof van Justitie biedt nog andere nuttige informatie aan. Onder de rubriek “rechtspraak” vindt men bijvoorbeeld het repertorium van de Unierechtspraak (systematische samenvattingen van arresten) en een nuttig overzicht van annotaties bij arresten. De rubriek “Justitieel Netwerk van de EU”

geeft toegang tot prejudiciële verwijzingen ingediend sinds juli 2018, in de procestaal en andere beschikbare taalversies, tot een selectie van beslissingen van de nationale rechterlijke instanties en tot verschillende nota's, studies en themafiches over rechtspraak opgemaakt door rechterlijke instanties die lid zijn van het Justitieel Netwerk van de Europese Unie, dat naast het Hof van Justitie van de Europese Unie bestaat uit de grondwettelijke hoven en hoogste rechterlijke instanties van de lidstaten.

D. ANDERE DOCUMENTEN

De portaal-site "europa.eu" gidst de bezoeker naar andere officiële documenten. Interessant is de catalogus van de bibliotheek van de Commissie, die verwijzingen bevat naar meer dan 200.000 publicaties en bovendien een zoekrobot heeft om materiaal op te sporen: <https://ec-europa-eu.libguides.com/>

De historische archieven zijn (deels via het internet) te consulteren in het Europees Universitair Instituut in Firenze: <https://www.eui.eu/en/academic-units/historical-archives-of-the-european-union>. Interessante historische documenten zijn ook te vinden op de websites van het *Centre Virtuel de la Connaissance de l'Europe* (www.cvce.eu/home) en het *Archive of European Integration* (<http://aei.pitt.edu/>).

II. VERDERE INFORMATIE

In de meeste lidstaten spitsen enkele juridische tijdschriften zich toe op het Europees recht. Dit zijn in België en Nederland vooral *SEW – Tijdschrift voor Europees en economisch recht* (SEW), *Nederlands Tijdschrift voor Europees Recht* (NTER), *Maastricht Journal of European and Comparative Law* (MJ), *Cahiers de droit européen* (CDE) en *Journal de droit européen* (JDE), en verder o.m. *Columbia Journal of European Law* (Col.J.E.L.), *Common Market Law Review* (C.M.L.Rev.), *European Law Review* (E.L.Rev.), *Europarecht* (Duitstalig, EuR.), *European Papers* (online tijdschrift met open toegang), *Legal Issues of European Integration* (L.I.E.I.), *Revue du Marché Commun et de l'Union européenne* (RMCUE), *Revue trimestrielle de droit européen* (RTDE). Belangrijke uitspraken van rechterlijke instanties van de Unie en de lidstaten worden gepubliceerd op hun websites en in vele van deze tijdschriften. Bovendien bevatten algemene juridische tijdschriften en tijdschriften in specifieke rechtstakken steeds meer bijdragen over Europees recht.

Er zijn vele 'blogs' die verslag uitbrengen over ontwikkelingen op het vlak van het Unierecht, zoals de *European Law Blog* (europeanlawblog.eu), *EU Law Analysis* (eulawanalysis.blogspot.com) en de blog van de onderzoeksdienst van het Europees Parlement (eptionktank.eu/category/blog/).

Actuele informatie over de werkzaamheden van de Europese Unie is te vinden in *Europe*, dat dagelijks door het persagentschap *Agence Europe* in enkele talen wordt uitgegeven, in *Politico Europe* (<https://www.politico.eu>) en websites zoals <https://www.euractiv.com/> en <https://eulawlive.com/>. Heet van de naald is het nieuws op de webpagina “European Union Newsroom”, waar de persmededelingen van de instellingen beschikbaar worden gesteld zodra zij verschijnen. Deze pagina geeft meteen een verbinding met de eigen persdiensten van de instellingen en organen: https://europa.eu/newsroom/home_en.

III. BRONNEN DIE VERKORT WORDEN AANGEHAALD

<i>EU Constitutional Law</i>	K. LENAERTS en P. VAN NUFFEL (T. CORTHAUT ed.), <i>EU Constitutional Law</i> , Oxford University Press, 2021
Achtste Eigen-Middelenbesluit	Besluit 2020/2053 van de Raad van 14 december 2020 betreffende het stelsel van eigen middelen van de Europese Unie (zie § 542)
Akte rechtstreekse verkiezing Europees Parlement	Akte betreffende de verkiezing van de vertegenwoordigers in het Europees Parlement door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen (zie § 431)
Comitologiebesluit	Besluit 1999/468/EG van de Raad van 28 juni 1999 tot vaststelling van de voorwaarden voor de uitoefening van aan de Commissie verleende uitvoeringsbevoegdheden (zie § 625)
Comitologieverordening	Verordening (EU) nr. 182/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 2011 tot vaststelling van de algemene voorschriften en beginselen die van toepassing zijn op de wijze waarop de lidstaten de uitoefening van uitvoeringsbevoegdheden door de Commissie (zie § 625)
EEG-Verdrag	Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (zie § 13)
EER-Overeenkomst	Overeenkomst betreffende de Europese Economische Ruimte (zie § 394)
Eerste Zetelbesluit	Besluit van 12 december 1992 in onderlinge overeenstemming genomen door de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten inzake de vaststelling van de zetels van de instellingen en van bepaalde organisaties en diensten van de Europese Gemeenschappen (zie § 548)
EG-Verdrag	Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap (zie § 13)
EGA-Verdrag	Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (zie § 14)

EGKS-Verdrag	Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (zie § 8)
EU-Grondwet	Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa (zie § 54)
EU-Verdrag	Verdrag betreffende de Europese Unie (zie § 37)
Europese Akte	Europese Akte (zie § 36)
EVRM	Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (zie § 6)
Financieel Reglement	Verordening (EU, Euratom) 2018/1046 van het Europees Parlement en de Raad van 18 juli 2018 tot vaststelling van de financiële regels van toepassing op de algemene begroting van de Unie (zie § 539)
Fusieverdrag	Verdrag tot instelling van één Raad en één Commissie van de Europese Gemeenschappen (zie § 16)
Handvest van de grondrechten	Handvest van de grondrechten van de Europese Unie van 7 december 2000, zoals aangepast op 12 december 2007 (zie § 736)
Protocol Voorrechten en Immunititeiten	Protocol betreffende voorrechten en immunititeiten van de Europese Unie (zie § 536)
Regl. Com.	Reglement van orde van de Commissie (zie § 486)
Regl. E.P.	Reglement van het Europees Parlement (zie § 434)
Regl. Europese Raad	Reglement van orde van de Europese Raad (zie § 446)
Regl. Raad	Reglement van orde van de Raad (zie § 461)
Regl. Rek.	Reglement van orde van de Rekenkamer (zie § 513)
Regl. pr. Gerecht	Reglement voor de procesvoering van het Gerecht (zie § 504)
Regl. pr. Hof	Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie (zie § 504)

Schengen-Protocol	Protocol tot opnemng van het Schengen- <i>acquis</i> in het kader van de Europese Unie (zie § 289)
Statuten EIB	Protocol betreffende de Statuten van de Europese Investeringsbank (zie § 521)
Statuten ESCB	Protocol betreffende de Statuten van het Europees Stelsel van Centrale Bank en van de Europese Centrale Bank (zie § 506)
Statuut Hof	Protocol betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (zie § 489)
Statuut ombudsman	Verordening (EU, Euratom) 2021/1163 van het Europees Parlement van 24 juni 2021 inzake het statuut en de algemene voorwaarden voor de uitoefening van het ambt van de Europese Ombudsman (zie § 523)
Statuut van de ambtenaren	Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie (zie § 550)
Toetredingsakte 1972	Akte gehecht aan het Toetredingsverdrag 1972 (<i>infra</i>)
Toetredingsakte 1979	Akte gehecht aan het Toetredingsverdrag 1979 (<i>infra</i>)
Toetredingsakte 1985	Akte gehecht aan het Toetredingsverdrag 1985 (<i>infra</i>)
Toetredingsakte 1994	Akte gehecht aan het Toetredingsverdrag 1994 (<i>infra</i>)
Toetredingsakte 2003	Akte gehecht aan het Toetredingsverdrag 2003 (<i>infra</i>)
Toetredingsakte 2005	Akte gehecht aan het Toetredingsverdrag 2005 (<i>infra</i>)
Toetredingsakte 2011	Akte gehecht aan het Toetredingsverdrag 2011 (<i>infra</i>)
Toetredingsverdrag 1972	Verdrag van 22 januari 1972 tussen de lidstaten der Europese Gemeenschappen, het Koninkrijk Denemarken, Ierland, het Koninkrijk Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland betreffende de toetreding van het Koninkrijk

- Denemarken, Ierland, het Koninkrijk Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (zie § 70)
- Toetredingsverdrag 1979 Verdrag van 28 mei 1979 tussen de lidstaten der Europese Gemeenschappen en de Helleense Republiek betreffende de toetreding van de Helleense Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (zie § 71)
- Toetredingsverdrag 1985 Verdrag van 12 juni 1985 tussen de lidstaten der Europese Gemeenschappen, het Koninkrijk Spanje en de Portugese Republiek betreffende de toetreding van het Koninkrijk Spanje en de Portugese Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (zie § 72)
- Toetredingsverdrag 1994 Verdrag van 24 juni 1994 tussen de lidstaten van de Europese Unie en het Koninkrijk Noorwegen, de Republiek Oostenrijk, de Republiek Finland, het Koninkrijk Zweden, betreffende de toetreding van het Koninkrijk Noorwegen, de Republiek Oostenrijk, de Republiek Finland en het Koninkrijk Zweden tot de Europese Unie (zie § 73)
- Toetredingsverdrag 2003 Verdrag van 16 april 2003 tussen de lidstaten van de Europese Unie en de Tsjechische Republiek, de Republiek Estland, de Republiek Cyprus, de Republiek Letland, de Republiek Litouwen, de Republiek Hongarije, de Republiek Malta, de Republiek Polen, de Republiek Slovenië en de Slowaakse Republiek betreffende de toetreding van de Tsjechische Republiek, de Republiek Estland, de Republiek Cyprus, de Republiek Letland, de Republiek Litouwen, de Republiek Hongarije, de Republiek Malta, de Republiek Polen, de Republiek Slovenië en de Slowaakse Republiek tot de Europese Unie (zie § 74)

Toetredingsverdrag 2005	Verdrag van 25 april 2005 tussen de lidstaten van de Europese Unie en de Republiek Bulgarije en Roemenië betreffende de toetreding van de Republiek Bulgarije en Roemenië tot de Europese Unie (zie § 75)
Toetredingsverdrag 2011	Verdrag tussen de lidstaten van de Europese Unie en de Republiek Kroatië betreffende de toetreding van de Republiek Kroatië tot de Europese Unie (zie § 76)
Tweede Zetelbesluit	Besluit van 29 oktober 1993 in onderlinge overeenstemming genomen door de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten, op het niveau van de staatshoofden en regeringsleiders bijeen, inzake de vaststelling van de zetels van bepaalde organisaties en diensten van de Europese Gemeenschappen en Europol (zie § 549)
Verdrag van Amsterdam	Verdrag van Amsterdam van 2 oktober 1997 houdende wijziging van het Verdrag betreffende de Europese Unie, de Verdragen tot oprichting van de Europese Gemeenschappen en sommige bijbehorende akten (zie § 45)
Verdrag van Lissabon	Verdrag van Lissabon van 13 december 2007 tot wijziging van het Verdrag betreffende de Europese Unie en het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap (zie § 57)
Verdrag van Nice	Verdrag van Nice van 26 februari 2001 houdende wijziging van het Verdrag betreffende de Europese Unie, de Verdragen tot oprichting van de Europese Gemeenschappen en sommige bijbehorende akten (zie § 48)
VEU	Verdrag betreffende de Europese Unie (zoals gewijzigd door het Verdrag van Lissabon, zie § 58)
VWEU	Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (zie § 58)
Zetelprotocol	Protocol betreffende de plaats van de zetels van de instellingen, van bepaalde organen en van diensten van de Europese Gemeenschappen en van Europol (zie § 548)

IV. LIJST VAN AFKORTINGEN

ACS	Afrika, Caraïbisch gebied, Stille Oceaan
Arr.Cass.	Arresten van het Hof van Cassatie
AVG	Algemene verordening gegevensbescherming
besch.	beschikking
BNI	bruto nationaal inkomen
BNP	bruto nationaal product
BS	Belgisch Staatsblad
BTW	Belasting over de Toegevoegde Waarde
Bull. EG	Bulletin van de Europese Gemeenschappen
Bull. EU	Bulletin van de Europese Unie
BVerfGE	Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts
C.D.E.	Cahiers de droit européen
C.M.L.Rep.	Common Market Law Reports
C.M.L.Rev.	Common Market Law Review
Coreper	Comité van Permanente Vertegenwoordigers
D.R.	Decisions and Reports of the European Commission on Human Rights/ Décisions et rapports de la Commission européenne des droits de l'homme
ECB	Europese Centrale Bank
ECRM	Europese Commissie voor de Rechten van de Mens
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EER	Europese Economische Ruimte
EG	Europese Gemeenschap
EGA	Europese Gemeenschap voor Atoomenergie
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
EIB	Europese Investeringsbank
EMI	Europees Monetair Instituut
EMU	Economische en monetaire unie
EMS	Europees Monetair Stelsel
EOM	Europees Openbaar Ministerie
EPS	Europese Politieke Samenwerking
ESCB	Europees Stelsel van Centrale Banken
EU	Europese Unie
Eu.GR.Z.	Europäische Grundrechte Zeitschrift
EVA	Europese Vrijhandelsassociatie
EVDB	Europees veiligheids- en defensiebeleid
EVRM	Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden
GATT	Algemene Overeenkomst betreffende Tarieven en Handel

GBVB	Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid
Ger.	Gerecht
HvJ	Hof van Justitie
IAO	Internationale Arbeidsorganisatie
IGC	Intergouvernementele conferentie
JBZ	Justitie en binnenlandse zaken
Jur.	Jurisprudentie van het Hof van Justitie en van het Gerecht
Kst.	Kamerstukken (Staten-Generaal van Nederland)
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
N.J./A.B.	Nederlandse Jurisprudentie. Administratiefrechtelijke beslissingen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OVSE	Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
Pb.	Publicatieblad van de Europese Unie
PJSS	Politiële en justitiële samenwerking in strafzaken
Pres.	President
PVC	Politiek en Veiligheidscomité
SEW	SEW – Tijdschrift voor Europees en economisch recht
Stb.	Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden
Trb.	Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden
U.N.T.S.	United Nations – Treaty Series
VEU	Verdrag betreffende de Europese Unie
VN	Verenigde Naties
VWEU	Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie
WEU	West-Europese Unie
WTO	Wereldhandelsorganisatie
Y.ECHR	Yearbook of the European Convention on Human Rights/Annuaire de la Convention européenne des droits de l'homme